

Izvorni znanstveni rad
UDK 725.96 Paka (091)(497.5)“12“-”14“
Primljeno 2011-09-02

BURG PAKA

Marina Šimek, Varaždin

Sažetak

Bezimena utvrda razvijenog i kasnog srednjeg vijeka podignuta nedaleko sela Paka, u istoimenom brdovitom kraju južno od Varaždina, istraživana je u sklopu Projekta PAKA od 2001. do 2008. godine, a 2009. provedeni su radovi vezani uz prezentaciju lokaliteta. Prema kraju u kojem je izgrađena, utvrda je početkom istraživanja nazvana Paka. U radu se analiziraju geomorfološke osobitosti krajolika i karakteristike otkrivene arhitekture te se predstavljaju neki od pronađenih sitnih predmeta. Obična kućna keramika predstavlja najbrojnije nalaze, a od ostalih predmeta treba spomenuti noževe, brus, lokote, ključeve, konjske žvale i potkove, brojne kopče, ostruge, dijelove korica za noževe, razne čavle i kuke, strelice. Tlocrtna organizacija burga, način gradnje i očuvani arhitektonski detalji ukazuju na izgradnju u drugoj polovici 13. stoljeća. Pokretni arheološki nalazi pripadaju vremenu od 13. do 15. stoljeća. U 15. st. utvrda je stradala u požaru, a budući da na lokalitetu nisu uočeni tragovi obnove objekta, zaključuje se da je vatra označila kraj života u burgu. Paka je u sjeverozapadnom dijelu Hrvatske prva arheološki istražena, konzervirana i prezentirana kasnosrednjovjekovna utvrda, izuzev Medvedgrada koji ima jedan posve drugi značaj.

Ključne riječi: Paka, srednji vijek, utvrda, burg, srednjovjekovna arhitektura, srednjovjekovni pokretni nalazi

UVOD

O zaraslim i zaboravljenim, gotovo nevidljivim ruševinama na brdu poviše potoka Pake, nedaleko istoimena sela, samo su najstariji stanovnici još pamtili priču koja se reflektirala u sjećanjima zahvaljujući usmenoj predaji. Razumljivo je da je baš to brdo među ovdašnjim stanovnicima poznato pod nazivom Gradišće, jer na njemu se nekada, a tako su pričali još njihovi djedovi, nalazio “rimski grad”.

Sve ono što se u ovom kraju povezuje s davnom prošlosti, sve što je staro, a i nepoznato, to je zasigurno rimsko. Iako bi se još ponekad povela priča o razrušenom gradu, ipak je sjećanje na njega postepeno blijedilo. Samo neki od domaćih pamte još da su najstarije kuće i poneka gospodarska zgrada u selu podno Gradišća izgrađene od kamena srušenoga grada. Tako je stari grad, koji zapravo i nije rimski - već srednjovjekovni - nastavio živjeti u seoskim kućama i stajama od kojih neke postoje i danas.

Gradišće je tek 2001. godine evidentirano kao arheološko nalazište, a već dvije godine kasnije javnosti su predstavljeni i prvi rezultati arheološkog istraživanja.¹ Nakon početnih radova manjeg obima provedenih u jesen 2001. godine, uslijedila su opsežnija istraživanja praćena usporednim konzervatorskim zahvatima na otkrivenim arhitektonskim sklopovima. Projekt PAKA, koji je provodio Gradski muzej Varaždin, a financijski su ga poduprli Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Varaždinska županija i brojni donatori, dovršen je prezentacijom i 3D skeniranjem lokaliteta 2010., pa je tada utvrda Paka postala prva u potpunosti istražena, konzervirana i prezentirana srednjovjekovna fortifikacija ovog dijela Hrvatske. Zaboravljene, bezimene ruševine koje su nestajale u šumskom raslinju, ali i iz pamćenja okolnih stanovnika, nakon jednog su desetljeća prerasle u istražen i zaštićen spomenik prošlosti te turističku zanimljivost. Upis Pake u Listu zaštićenih kulturnih dobara Republike Hrvatske i obilježavanje objekta oznakom Ministarstva kulture potvrda su vrijednosti te srednjovjekovne fortifikacije.

O POLOŽAJU UTVRDE

Utvrda Paka² podignuta je na izuzetnom strateškom položaju, upravo na onakvom kakav su preferirali graditelji istovremenih, sličnih objekata na širem srednjoeuropskom prostoru (*sl. 1, 2*).

S obzirom na osobitosti odabrane pozicije, pripada skupini visinskih utvrda (HOTZ 1965: 6). Iako su kriteriji za podjelu srednjovjekovne obrambene arhitekture različiti, pa se tako mogu odnositi na građevinske karakteristike ili pak na povijesno značenje objekta, temeljna je ipak podjela prema mjestu izgradnje (PIPER 1967: 4; HORVAT 2008: 25). Gorski (visinski) burgovi, a među njih ubraja se i Paka, dalje se dijele s obzirom na građevinsko-tlocrtnu osobitosti temelje-

¹ Na znanstvenom skupu Hrvatskog arheološkog društva u Našicama (16. do 18. listopada 2003.) autorica ovoga teksta održala je izlaganje pod naslovom: *Srednjovjekovna utvrda Paka – Rezultati početnih istraživanja*.

² O imenu utvrde kao i o njenom vlasniku za sada nema podataka, pa je početkom istraživanja fortifikacija nazvana Paka prema obližnjem selu i istoimenom potoku podno Gradišća.

Sl. 1. Brdo Gradišće na kojem se nalazi utvrda (foto: B. Šimek)

*Sl. 2. Položaj utvrde (strelica - lijevo) iznad doline kojom prolazi autocesta Zagreb-Breznički Hum-
Novi Marof-Varaždin (foto: M. Šimek)*

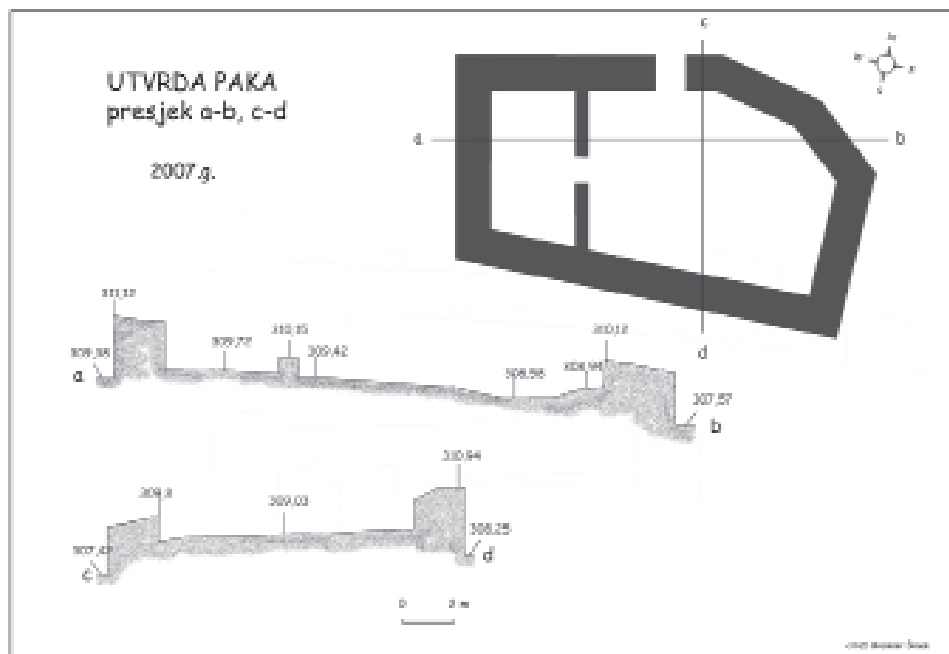
ne na posebnostima reljefa, prostoru raspoloživom za izgradnju, građevinskom materijalu, uvriježenom načinu gradnje, statusu i mogućnostima vlasnika itd.

Burg je izgrađen tridesetak kilometara južno od Varaždina, u brdovitom predjelu sjeverozapadnih izdanaka Kalničkoga gorja.³ Šire, nekada teško prohodno, područje naziva se Paka, jednako kao i selo s kućama raspršenim na nižim padinama, uglavnom uz cestu Varaždin-Zagreb. Jedan od potoka koji protječe ovim lijepim brdovitim krajem bogatim gustim šumama, također nosi ime Paka. Poštujući domaće ime kraja, sela i potoka, spontano je, već početkom istraživanja, odabrano i ime za fortifikaciju. Podignuta na izdvojenom vrhu na 310 m n.m., stražarila je nad dva prirodna prolaza koji su omogućavali kretanje tim sjeverozapadnim obroncima Kalničkog gorja. Stari prometni pravci, a njima su se služili putnici ne samo u srednjem vijeku već i u ranijim pa i pretpovijesnim razdobljima, bili su ugaženi kroz prirodne prolaze, duž potočnih dolina. Njima se u dobroj ili zloj namjeri putovalo pješice ili na konjima, pa se zbog opasnosti od nepozvanih moralo putne pravce nadgledati i braniti. U lokalnoj tradiciji do danas su očuvani nazivi za te stare putove kroz teško prohodnu Paku: Stara cesta i Visočka steza. Zbog kontrole nad okolnim područjem graditelji su odabrali dobro strateško mjesto – vrh Gradišća koji se za oko 70 metara uzdiže iznad doline i na njemu podigli manju kamenu utvrdu.⁴ I kod brojnih drugih sličnih burgova preferira se istureni položaj koji je viši od okolice, te ima strme padine, jer - zahvaljujući tim prirodnim osobitostima - odabrani teren povećava obrambenu moć utvrde (KRUHEK 1995: 27). No, za izgradnju utvrda nisu odabirani takvi, u krajoliku istaknuti položaji, samo da bi se s njih moglo dobro “vidjeti” već i da bi se i bilo “viđen”. Kao impozantne vertikale na vrhovima brda, ili na stijenama, građeni od čvrstog kamena, burgovi simboliziraju moć i status svojih vlasnika, oni su prenositelji nedvojbene poruke o teritoriju i onom tko ga nadgleda i njime vlada (STOPAR 1977: 164; KRENN 2006: 225 i d.).

Fortifikacija Paka zauzima izduženi plato, a svojim nepravilnim šesterokutnim tlocrtom dobro je prilagođena konfiguraciji terena koji je vjerojatno, prije početka gradnje barem mjestimično dotjeran i poravnat, prije svega na središnjem – kasnijem dvorišnom dijelu (*sl.3*). Dok je sjeverna padina Gradišća izuzetno strma, pa je pristup s te strane gotovo nemoguć, južna, blaža padina prijevom je povezana s višim, bezimenim vrhom. On je svakako predstavljao dobru

³ Kod raznih autora koji se bave istraživanjem srednjovjekovnih fortifikacija i terminologijom vezanom uz kastelologiju, prevladava mišljenje da burg označava utvrdu zatvorenog arhitektonskog tipa, da je objekt služio ne samo obrani već se u njemu i živjelo, te da podrazumijeva kamenu gradnju - iako su pojedini dijelovi mogli biti građeni i od drva (HOTZ 1965: 2 i d.).

⁴ Važnost doline kao prometnog pravca u podnožju Gradišća potvrđena je i u najnovije vrijeme izgradnjom moderne autoceste upravo ovim starim prirodnim prolazom.

Sl. 3. Tlocrt i dva profila utvrde

zaštitu zaleđu utvrde te nije isključeno da se i na njemu nalazio objekt koji je bio u vezi s burgom. To je mogla biti manja osmatračnica, s obzirom na to da je taj vrh za oko 60 metara viši od Gradišća,⁵ pa se s tog položaja mogao kontrolirati prilaz burgu. U svakom slučaju, Gradišće kao isturena točka iznad prolazne doline, viši vrh u njegovu zaleđu i prijevoj između njih, predstavljaju prirodno-topografsku, ali i strateško-obrambenu cjelinu srednjovjekovnog krajolika. Prirodni okoliš i arhitektura burga, bez obzira o kojem tipu utvrde se radi i na kakvom je terenu podignuta, skoro uvijek ostvaruju jedinstvenu vedutu, skladnu cjelinu osmišljenu ne bez razloga.⁶ Današnji okoliš utvrde Paka, s gustom šumom, različit je od onoga u srednjem vijeku kada šume nije bilo. Drvo kao sirovina vrlo široke uporabe svakodnevno se koristilo u velikim količinama kao ogrjev, građevinski materijal, za izradu raznih predmeta potrebnih u svakodnevnom životu (alat, namještaj i oprema kuće, pomagala u gospodarstvu, sredstva za transport itd.). Osim toga,

⁵ Prilikom pregleda terena oko Gradišća pregledan je i ovaj vrh te je u gustom šikari pronađena kamena struktura koja bi mogla biti dio arhitekture. Ovaj položaj do sada nije istraživan zbog izuzetno teškog pristupa.

⁶ Radove o temi *burg i njegov okoliš* vidi u: CASTRUM BENE 2006.

drveće se sjeklo i iz strateških razloga jer je posadi utvrde zaklanjalo pogled prema dolini i prirodnom prolazu što je smanjivalo mogućnost dobrog nadgledanja okolice, a povećavalo opasnost od prikriivanja neprijatelja te iznenadnog napada.

Prirodni okoliš Pake ima još jednu prednost, a to su potoci. Neophodna za život, voda se kao kišnica svakako prikupljala u dvorišnom dijelu utvrde. Istraživanje je pokazalo da unutar obrambenog zida nije postojala cisterna, pa se po svojoj prilici kišnica skupljala u bačve ili druge velike drvene posude. No u mirnim razdobljima, kada se moglo spustiti do podnožja, koristila se kvalitetna potočna voda Pake, Rakovog potoka i Mostišća. Šume zapadnih obronaka Kalnika, kao što su i danas česti cilj lovačkih pohoda, tako su i u srednjem vijeku bogatstvom divljači osiguravale hranu domaćem stanovništvu. I posada utvrde koristila je u ishrani, između ostalog, i meso divljači što je potvrđeno pronađenim životinjskim kostima – ostacima hrane (BRAJKOVIĆ-RADOVIĆ-MALEZ 2005).⁷ Sigurno je da divlje životinje nisu dopremene iz udaljenih predjela, već su ulovljene u neposrednoj blizini, dakle na širem području Pake.

Prirodne osobitosti krajolika s konfiguracijom terena pogodnom za izgradnju obrambenog objekta, s obiljem vode i šumama bogatim divljači svakako su bile presudne kod odabira mjesta za izgradnju ove utvrde, jednako kao što je to slučaj i s drugim istovremenim većim ili manjim fortifikacijama u okolici Pake (npr., Kalnik, Grebengrad, Kamena Gorica, možda i neistražena utvrda na brdu Gradišće kod zaselka Petrači nedaleko Podruta).

ARHITEKTURA: GRAĐEVINSKI MATERIJALI, TEHNIKE, SKLOPOVI, DETALJI

Osnovna osobitost svake utvrde, a u našem slučaju radi se o visinskoj utvrđi, njena je obrambena moć proizišla kako iz prirodnih, tako i iz umjetnih, građevinskih faktora. O topografskim i strateškim osobitostima položaja već je bilo govora, a građevinske karakteristike burga Paka pokušat će se sagledati u onoj mjeri koliko to dopuštaju nalazi *in situ* dopunjeni podacima s drugih sličnih, istovremenih utvrda. Paka kao jednostavna, manja fortifikacija pruža dobar oslonac opće prihvaćenoj definiciji osnovnih dijelova burga, a to su: obodni (obrambeni) zid i zgrada unutar zida namijenjena obrani i stanovanju (PIPER 1967: 5). Arhitektonski sklopovi burgova, uz ta dva osnovna elementa, mogu biti vrlo

---

⁷ Tokom istraživanja prikupljen je veliki broj životinjskih kostiju - ostataka prehrane. Dio kostiju i zuba - a radi se o 1430 komada prikupljenih do 2005. g. - analiziralo se u Zavodu za paleontologiju i geologiju kvaratara HAZU u Zagrebu. Analiza ostalog košanog materijala (istraživanja od 2005. do 2009.) u tijeku je.

različiti po broju, funkciji, razmještaju i veličini što je pak ovisilo o raspoloživom prostoru za izgradnju, o imovinskom stanju vlasnika, o građevinskom materijalu itd. Već i konfiguracija terena, na svakoj odabranoj lokaciji drugačija, uvjetuje i različitosti u izgradnji i organizaciji obrane, pa je zato svaki burg specifična arhitektonska cjelina.

Paka je utvrda jednostavnog tlocrta izduženog u obliku nepravilnog šestokuta, a zauzima cijeli, malo izduženi plato. Visinske utvrde često su upravo takvog izduženog tlocrta jer se arhitektura prilagođavala raspoloživom prostoru vršnog platoa. Obodni zid podignut je na samom rubu platoa tako da je komuniciranje izvan zida, po vrlo strmim padinama, gotovo nemoguće. Ovakav smještaj do rubova platoa svakako je bio planiran zbog strateških razloga. Obodni zid zatvara i štiti unutarnji prostor, a u njegov zapadni dio uklopljena je četvrtasta branič-kula (sl.4). Osim obodnog zida i branič-kule, ovdje nisu bili podignuti nikakvi drugi objekti od čvrstog materijala. No, oni manji, drveni, nužni u svakodnevnom životu posade, vjerojatno su se oslanjali na unutarnju stranu obrambenog zida. Iako njihovi arheološki tragovi nisu ostali sačuvani, pretpostavlja se da su to mogle biti radionice i razna spremišta. Međutim, jedan drugi detalj dvorišta može se rekonstruirati prema nalazima na terenu. Uz sjeveroistočni i istočni dio obodnog zida pružao se natkriven prolaz kojim se za lošeg vremena posada mogla kretati zaštićena od kiše, ili su se ispod nadstrešnice mogli obavljati razni svakodnevni poslovi. Liniju hodnika širine 150 cm markirale su okomite rupe

Sl. 4. Istraživanje dvorišta, pogled prema istoku (foto: M. Šimek)

u tlu u koje su nekada bili uglavljeni drveni stupovi promjera od 25 do 35 cm – nosači jednostrešnog krova, nasipani sloj sitnog lomljenog kamena s ostaci- ma žbukanog poda te rubnik hodnika izveden kamenjem povezanim žbukom (ŠIMEK 2007). Ovaj dio arhitekture zapravo je jedini u dvorišnom dijelu koji se može prilično dobro rekonstruirati, iako nema čvrstih zidanih ploha, osim obrambenog zida uz koji je prislonjen. Prilikom prezentacije lokaliteta, a ona je provedena kao posljednja faza Projekta PAKA, u otkrivene rupe postavljeni su hrastovi stupovi visine oko 1 m tako da je raspored stupova ostao zabilježen, ne samo u terenskoj dokumentaciji već i na nalazištu. Time se posjetiteljima nastoji predočiti pružanje hodnika uz obrambeni zid.

Vjerojatno su u unutarnjem dijelu burga postojali još neki manji drveni objekti, no s obzirom na to da im ostaci nisu sačuvani, o njima se ne može raspravljati. Prostor unutar obodnog zida podijeljen je na dvije funkcionalne cjeline: već spomenuto dvorište i branič-kulu. Dvorište nepravilna oblika ima površinu od, otprilike, 165 m². Kao prostor namijenjen obavljanju raznih svakodnevnih poslova, ali i kao frekventan dio burga kojim se prolazi i kreće, ono je moralo biti na neki način uređeno da bi se prilagodilo upravo toj svrsi. Relativno mala površina očuvane originalne hodne površine premazane žbukom pokazuje da se estrih – uređena podnica, vjerojatno nalazila ako ne na cijeloj, onda svakako na većoj površini dvorišta. U dva dvorišna ugla, uz sam obrambeni zid, nalazila su se vatrišta. Na tim se mjestima ponekad mogla pripremati hrana ili su vojnici tu grijali promrzle ruke. Vatrište u jugoistočnom kutu dvorišta češće se koristilo ili je bilo dulje u upotrebi, što pokazuje deblji sloj pepela. Još neki tragovi intervencija u dvorišnom prostoru upućuju na određene građevinske konstrukcije očuvane samo u detaljima. Tako je u dvorištu, uz ulaz u objekt otkrivena veća okomita rupa u koju je, dok je burg bio u funkciji, bila postavljena drvena greda. S obzirom na njenu poziciju sigurno je bila dio neke, nama danas nepoznate, konstrukcije povezane s ulaznim dijelom objekta. Prvi otkriveni nalaz koji je markirao ulaz bio je dio masivnog kamenog praga otkriven in situ (ŠIMEK 2001) što je bilo važno za utvrđivanje visine samog ulaza,⁸ a on se, kako se pokazalo, nalazio na 130 cm od površine tla, što je u odnosu na druge burgove prilično nisko (*sl.5*). Podizanje ulaza, najvažnijeg dijela u obrani utvrde, jedan je od uobičajenih načina njene zaštite (HORVAT 1998 : 42). Najčešće je ova jednostavna metoda kombinirana s još nekim obrambenim elementima (jarak, okomita

⁸ Fragment praga pronađen je 2002.g. , no tek dvije godine kasnije otvorena je cijela širina ulaza. Nakon toga, 2006. godine, konzervirani su zidovi uz ulaz, 2007. ugrađeni su dijelom rekonstruirani kameni dovratnici, isklesani prema projektu Zorislava Horvata. U fazi prezentacije nalazišta 2009. godine postavljena je drvena konstrukcija sa stepenicama (projekt: Zorislav Horvat) koja omogućava posjetiteljima jednostavan pristup u dvorište utvrde kroz autentičan ulaz.

Sl. 5. Istraživanje ulaza u utvrdu (foto: B. Šimek)

Sl. 6. Ugradnja rekonstruiranih kamenih elemenata ulaza (foto: B. Šimek)

posmična rešetka, "vučja jama" itd.). Na Paki je ulaz smješten na sjevernoj strani obrambenog zida, iznad najstrmije padine, pa je direktan ulaz u burg nemoguć. Pretpostavka je da se do samog ulaza pristupalo drvenom konstrukcijom, možda sličnom onoj postavljenoj u završnoj fazi projekta PAKA. Iako je ovakvo rješenje ulaza moguće, ono se ipak ne može dokazati jer na terenu nisu sačuvani elementi koji bi govorili tome u prilog. Međutim, sigurno je da su se ispred ulaza, neposredno uz vanjski plašt obrambenog zida, kao dio drvene konstrukcije, nalazile dvije okomite masivne grede, jer su pronađene četvrtaste duboke rupe u koje su takve grede bile usađene. Način povezivanja tih greda s drugim elementima ulazne konstrukcije nije nam poznat, no nameće se zaključak da su ove dvije vanjske grede mogle biti u vezi s onom koja se nalazila na unutarnjoj strani uz ulaz, gdje je također otkrivena veća okomita rupa. Pristup do ulaza mogao je biti iz smjera zapada, tik uz zid ili pak sa sjevera, za što bi bile potrebne određene pomoćne građevinske konstrukcije za svladavanje strme padine.

Vrata odnosno krila na ulazu u burg bila su drvena, a uobičajena debljina krila na srednjovjekovnim burgovima iznosila je 5-6 cm. Zasigurno su, kako je to nalagala njihova funkcija i izloženost napadima, bila okovana željeznim limom (HORVAT 2002: 12; PIPER 1967: 301). No, samo takva zaštita nije bila dovoljna za obranu ulaza koji je najosjetljivija točka burga, pa su se napadi odbijali s obrambenog zida iznad ulaza. O visini kamenog dovratnika odnosno vrata ne može se ništa zaključiti jer kod istraživanja nisu pronađeni relevantni dijelovi. Širina niše ulaza iza dovratnika bila je 149 cm. Ulaz je služio samo za pješake jer drvena konstrukcija ispred ulaza nije mogla služiti za uvođenje konja u utvrdu. Budući da nalazi potkova i žvala potvrđuju da su se konji svakako koristili, moguće je da su se stajale nalazile na južnom prijevoju podno vrha, ili možda na jednoj od bočnih terasa izvan burga. Nadvoj ulaza je, kako je to uobičajeno kod burgova 13. stoljeća, zasigurno bio polukružan (HORVAT 2006; 5). Prema nekim elemen-

Sl. 7. Djelomična rekonstrukcija ulaza u objekt
(foto: M. Šimek)

Sl. 8. Dio sjevernog zida i ulaz s novom
drvenom konstrukcijom (foto: M. Šimek)

tima, a to je širina ulaza te položaj i širina praga, a uzimajući u obzir odgovarajuće parametre istovremenih obližnjih burgova (Ozalj, Medvedgrad, Popov toranj – Gradec, Podsreda, Ptuj itd.) isklesani su 2006.godine donji dijelovi dovratnika i cijeli prag (HORVAT 2006). Elementi su ugrađeni u ulaz u svrhu njegove djelomične rekonstrukcije, a ujedno i prezentacije⁹ (sl. 6, 7, 8).

Ukoliko je iznad sjeverne padine postojala drvena konstrukcija za prilaz do ulaza, do nje je morao voditi prilazni put, kružno usiječen u padinu. Prema načelima onodobne obrambene taktike, put se trasiralo planski - njime se prilazilo tako da je pješaku s desne, njegove nezaštićene, strane bila utvrda. S obzirom na to da se štit nosi u lijevoj ruci, desna strana tijela izložena je napadu sa zidina burga (PIPER 1967: 283;). Iako vojni stratezi preporučaju upravo ovakav način trasiranja staze, to ne znači da su prilazni putovi uvijek bili tako usmjeravani, jer je morfologija terena svakako bila odlučujući faktor. No, moguće je da je kod Pake put uređen baš na ovakav način. Naime, u konfiguraciji zapadne, sjeverne i istočne padine i danas se nazire blago proširenje koje je možda ostatak upravo tog starog prilaza. Ovakvom uskom stazom kretala se posada utvrde, tu su se, kad nije bilo opasnosti, dopremale namirnice i sve ostale potrepštine neophodne za život i obranu. Uz neke burgove postoje i ponekad vrlo strme staze - prečice kojima se na magarcima transportirala razna roba, a prije svega voda. Takvim se teško svladivim komunikacijama ponegdje i do danas očuvao stari naziv - magareća staza (PIPER 1967: 287, 513).

Obodni (obrambeni) zid Pake bio je prije istraživanja vidljiv na svega nekoliko mjesta na padini Gradišća (sl. 9). Nazirao se tu i tamo u raslinju kao nekoliko povezanih pravilnih kamenova ili pak kao konglomerat čvrste žbuke i sit-

⁹ Arhitektonske elemente isklesao je Stjepan Geček iz Presečna Visočkog, voditelj zidarske ekipe Gradnje Havojić koja je provela građevinsku sanaciju – konzervaciju cijelog burga. Rekonstrukciju i projekt elemenata ulaza izradio je Zorislav Horvat.

Sl. 9. Početak istraživanja zapadnog obrambenog zida, 2001.g. (foto: B. Šimek)

Sl. 10. Dio južnog obrambenog zida – prije istraživanja (foto: M. Šimek)

nijeg lomljenog kamena. Danas, nakon devet sezona istraživanja i konzervacije, kameni plašt obodnog zida, mjestimice visok i do 4 m, dominira na izduženom platou brda (*sl. 9, 10, 11*). Po svojim tlocrtnim karakteristikama, izduženom i nepravilnom šesterokutu, Paka pokazuje određene sličnosti s nekim burgovima istog razdoblja, odnosno 13. – 15. stoljeća. U višestoljetnom razvoju burgova,¹⁰ Paka bi naime pripadala upravo vremenu nakon provale Mongola 1241. g., pa do osmanlijskih upada i uvođenja vatrenog oružja u 15. stoljeću. U istom razdoblju izgrađeni su burgovi Velika kod Požege i Lipovec kod Samobora, objekti koji u koncepciji gradnje i organizaciji prostora imaju određenih sličnosti s Pakom (HORVAT 2009: 36, *sl. 4*). Tlocrt Velike ima oblik nepravilnog, izduženog peterokuta, a Lipovca nepravilnog šesterokuta; kao i kod Pake središnji prostor je dvorište, a i branič-kula je slično uklopljena u obodni zid burga, jedino što je ona u ova oba burga smještena u istureni, šiljasti dio zida, što je odredilo njen nepravilan tlocrt. I u Velikoj i u Lipovcu nasuprot branič-kuli nalazi se palas, što kod Pake, krajnje jednostavnog objekta, nije slučaj.

Obodni zid solidno je građen od poluobrađenih kamenih blokova slaganih u redove između kojih su mjestimično, prema potrebi, umetnuti nizovi tankog, pločastog kamena koji su imali funkciju poravnanja horizontale. Za izgradnju ugaonih dijelova obodnog zida korišteni su pažljivije klesani veći blokovi – ugaoni klesanci, povezivani naizmjenice okomito i vodoravno. Kamen je vezan žučkastom žbukom. Na nekim dijelovima zida u žbuku je dodana usitnjena opeka. Obodni zid ujednačene debljine od 2 m građen je vjerojatno u jednom mahu. Možda je podignut i relativno brzo, možda unutar godinu dana; prema nekim pretpostavkama toliko je otprilike mogla trajati izgradnja obrambenog zida manjega burga, uzimajući u obzir nepogodne vremenske prilike s kišnim i hladnim razdobljima (URL 1). U načinu gradnje pojedinih zidnih segmenata Pake ne uočavaju se bitne razlike. One manje zamjećuju se tek kod pažljivije analize, no njih ne treba povezivati s fazama gradnje koje bi bile kronološki uvjetovane, već sa situacijom na gradilištu, s malim razlikama u načinima rada pojedinih zidara, s trenutačno raspoloživim građevinskim materijalom. Kao potvrda ovome dobro mogu poslužiti naši radovi na istom zidu, provedeni sedam stoljeća kasnije; tako su se kod konzervacije zida, iako su metoda i principi građevinske sanacije bili strogo definirani, mogle ponegdje na zidnom plaštu “osjetiti” male razlike u tehničkoj izvedbi. Naime, ruka svakog od zidara, koliko god se oni trudili da rade na isti način, ostavljala je na licu zida svoj biljeg.

Solidna gradnja karakteristika je utvrda nastalih nakon polovine 13. st. odnosno provale Mongola kada se izgradnji novih ili preuređenju starih utvrda pridaje

¹⁰ Neki autori, kao npr. GERŐ 1969: 10, u razvoju burgova ističu dvije glavne faze: vrijeme prije uporabe vatrenog oružja i razdoblje nakon njegova uvođenja u ratne operacije.

Sl. 11. Južni zid u vrijeme istraživanja (foto: M. Šimek)

Sl. 12. Južni obrambeni zid nakon konzervacije (foto: M. Šimek)

više pažnje, a angažiraju se i strani graditelji s nekim novim rješenjima. Zidovi, znatno deblji nego kod ranijih fortifikacijskih objekata, grade se tehnologijom punjenog zida, što podrazumijeva podizanje vanjskog i unutarnjeg lica te jezgru - ispunu (HORVAT 2010: 48 TKALČEC 2010; 23 i d.). Burgovi imaju izgled kompaktnih jednostavnih cjelina sa stilskim oznakama romaničke obrambene arhitekture kakva u to vrijeme obilježava srednju Europu, ali ipak s određenim specifičnostima proizašlim iz lokalnih tradicija, položaja objekta, statusa vlasnika itd.

Obodni obrambeni zid Pake smjerom pružanja i lomovima plašta prilagođen je konfiguraciji terena na kojem je podignut, iako je teren na vrhu Gradišća prije početka građevinskih radova bio donekle izniveliran i uređen. Zid se podizalo tik uz rub padine tako da je kretanje oko fortifikacije bilo vrlo teško, na nekim mjestima čak i nemoguće. Temeljna stopa zida neujednačene je širine, a najšira je na sjevernom segmentu zida, tamo gdje je strmina terena najveća (ŠIMEK 2008).¹¹ Dubina temelja, ustanovljena na mjestima probnih sondiranja, iznosila je oko 60 cm što, međutim, ne znači da je to pravilo koje se odnosi na cijeli potez obodnog zida dugog ukupno 65 metara. Punjeni zid, a obrambeni zid Pake upravo je takav, gradi se slaganjem većih lomljenjaka i priklesanih kamenih blokova u horizontalne redove, a mjestimice se za poravnanje redova koristi tanje pločasto kamenje. Ovakva tehnika gradnje česta je kod mlađih romaničkih utvrda kod kojih se uočavaju već i neke gotičke karakteristike (HORVAT 1986: 180). Na taj se način oblikuje vanjsko i unutarnje lice zida. Iako su na Paki oba lica pažljivo građena, ipak je vanjsko pravilnije i kvalitetnije oblikovano kako bi bilo čvršće i otpornije na moguća oštećenja u ratnim sukobima. Jezgra je građena od nabacanog lomljenog kamena različite veličine, obilno zalivenog žbukom. Na pojedinim segmentima zida kamen je u jezgri slagan poput riblje kosti,¹² a na takav način građeni su unutarnji dijelovi zidova i kod nekih drugih istovremenih utvrda, primjerice Hrastovice nedaleko Petrinje i Medvedgrada (HORVAT 2010: 50). Smatra se da je takvim slaganjem kamena pojačana čvrstoća zidne jezgre (*sl. 13*). No, na Paki ipak prevladava onaj prvi, jednostavniji i brži način punjenja jezgre. Prilikom istraživanja niti na jednom dijelu zida nisu pronađeni ostaci vanjske ili unutarnje žbuke. Iako se smatra da su zidovi građeni od lomljenjaka, često žbukani ili su barem fuge zamazivane širokim nanosima žbuke, na Paki ne nalazimo potvrde za ovakvu obradu zida (SZABO 1920: 21; STOPAR 1977: 53 - slika; HORVAT 1986 : 179;). Kamen kojim je građena Paka vapnenački je pješčenjak iz ležišta u

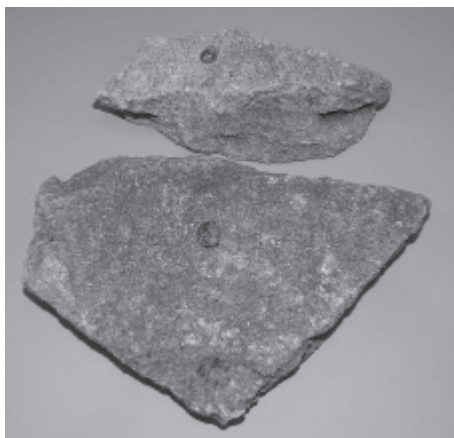
¹¹ Budući da je obodni zid istraživan do temeljne stope, poznata je njena širina na svakom dijelu: širina se kreće od 0 do 100 cm.

¹² Ovakav način gradnje ima vrlo dugu tradiciju, poznat je kao *opus spicatum* još u vrijeme antike.

Sl. 13. "Riblja kost" u jezgri zida
(foto: M. Šimek)

Sl. 14. Tragovi uporabe "mačka"
(foto: M. Šimek)

neposrednoj blizini, a vezivni materijal je vapnena žbuka. S obzirom na to da se ležišta kamena nalaze nedaleko Gradišča, treba pretpostaviti kako su se u blizini nalazile i vapnare – objekti povezani s gradilištem. Možda bi ih se moglo prepoznati i locirati temeljitijim pregledom okolnog područja.

S posebnom su pažnjom, lijepo obrađenim klesancima građeni ugaoni dijelovi obrambenog zida. Originalni ugaoni klesanci očuvani su samo na nekim dijelovima zida, uglavnom u donjem nivou koji je vrlo brzo nakon propasti burga bio zatrpan, a time i nedostupan. Upravo zahvaljujući takvoj prirodnoj zaštiti donji dijelovi zida ostali su očuvani u svojem izvornom obliku i poslužili su kao dragocjeni "uzorak" pri konzervaciji gornjih segmenata. Naime, nakon što utvrda više nije bila u funkciji te je počelo njeno propadanje, iz dostupnih su zidova mještani iz okolice izvlačili kamen, prije svega ljepše obrađene blokove, te ih koristili kao građevni materijal. Tako se još i danas u selu Paka mogu vidjeti stare kuće sagrađene od kamena izvađenog iz zidova utvrde.

Iskopavanje obodnog zida pokazalo je da mu je sačuvana visina vrlo nejednolika. Ona iznosi između 60-70 cm na unutarnjoj strani (sjeverni dio zida) i skoro 4 m na vanjskoj strani (jugoistočni dio).¹³ Budući da ni na jednom mjestu nije očuvan gornji završetak zida, nepoznata je njegova prvobitna visina. Međutim, kako

¹³ Razlike u visini zida na njegovoj unutarnjoj i vanjskoj strani uvjetovane su naglim padom terena na rubu platoa pa je unutarnje lice građeno na ravnom dijelu, a vanjsko "sjedi" na strmini.

je obrambenu snagu svakog burga predstavljao njegov visoki i debeli obodni zid, tako je i ovaj morao biti zavidne visine. U skladu s naoružanjem i ratnom tehnikom kasnog srednjeg vijeka, obrambeni zidovi dosežali su visine i od desetak metara. Na Paki nema očuvanih građevinskih ostataka prema kojima bi se mogla rekonstruirati visina, a jedino se može zaključiti da je obodni zid na vanjskoj strani svakako bio viši od 4 metra. U toj je visini naime ostao očuvan, što je pokazalo istraživanje, ali mu tu nije bio i završetak. O nekim drugim detaljima ne mogu se donositi zaključci jer nema građevinskih pokazatelja; tako nije poznato jesu li se na zidu nalazile strijelnice, ako jesu – na kojoj su visini bile i na kojim dijelovima zida. Vrh zida svakako je imao ulogu braništa, kako je to uobičajeno kod utvrda tog vremena. Debljina zida od 2 m sugerira izgled braništa: iza prsobrana odnosno kruništa sa zupcima između kojih su otvori za obranu nalazila se stražarska staza za ophodnju jer je na zidu za nju bilo dovoljno mjesta. Analize očuvanih braništa pokazuju da je uobičajena debljina prsobrana i kruništa iznosila 65 cm, pa je, dakle, preostala širina zida od, približno, 135 cm bila dovoljna da posluži kao stražarska staza. Odnos tih dimenzija ukazuje da je stražarska staza na burgu Paka bila riješena na jednostavan način – potrebnom debljinom zida, dakle bez nekih dodatnih drvenih konstrukcija ili onih građenih od čvrstog materijala (HORVAT 1996: 178 ; sl.6, sl.7). Iako za ovu pretpostavku ne postoje građevinski dokazi, jer kao što je već spomenuto, zid niti na jednom svojem dijelu nije očuvan do prvobitne visine, ipak primjeri nekih bolje očuvanih utvrda pokazuju da se takav završetak zidnog plašta može pretpostaviti i na Paki. Podaci o kruništu, o širini i izgledu zubaca, o širini vizira između zubaca, o mogućim otvorima (za promatranje) na zupcima nikada neće biti poznati. Otvoreno ostaje i pitanje pristupa na stražarsku stazu; prilaziti se moglo sa branič-kule, što bi bio glavni prilaz, ali su kao sporedni prilaz iz dvorišta mogle poslužiti i drvene stepenice. Prema istraživanjima utvrda kontinentalne Hrvatske, čini se da braništa na starijim objektima, a među njih spada i Paka, uglavnom nisu bila natkrivena, dok su obrambeni zidovi utvrda 15. i 16. stoljeća redovito zaštićeni nadstrešnicom (HORVAT 1996: 178).

Na očuvanom zidnom plaštu prepoznaju se neki detalji vezani uz izgradnju objekta. Na nekim dijelovima obrambenog zida, a osobito na vanjskoj strani južnog segmenta, ostale su sačuvane okrugle šupljine koje sežu u jezgru zidnog plašta, gotovo do polovice debljine zida. Promjer im je od 8 do 10 cm. Na mjestima gdje ih je više sačuvanih, dobro se vidi njihov razmještaj u istoj visini, u horizontalnom nizu. Ove šupljine tragovi su građevinske skele pomoću koje se podizao zid. Nakon što bi zid dosegao određenu visinu, u njega bi se ugradili drveni nosači skele kako bi se moglo nastaviti sa zidanjem viših dijelova zida. Po završetku zidanja ovi dijelovi skele otpilili bi se u ravnini sa zidom, dok bi dijelovi

oblica koji su ulazili u zid ostali unutar zidne mase (PIPER 1967: 151). Južni dio obodnog zida Pake očuvan je u najvećoj visini pa su tu dokumentirana dva reda ovakvih šupljina.¹⁴ Razmak između donjeg i gornjeg reda jest 120 cm, što znači da je takva bila visina između dva nivoa skele, odnosno da se skela dograđivala nakon što bi zid bio podignut za, približno, 120 cm. Pojedine okrugle šupljine – kanali vide se i na unutarnjoj strani zida, ali, osim u jednom slučaju, ne pružaju se poprijeko kroz zid cijelom njegovom debljinom.

U južnom zidu, na visini od 70 cm od vanjskog temelja, a na nivou hodne površine dvorišta, čišćenjem zida od urušenog građevinskog materijala, otkrivena je pravokutna perforacija – kanal. Služio je za odvodnju oborinske vode iz dvorišta tako da se voda slijevala kroz otvor na vanjskoj strani obodnog zida. Poziciju, širinu i smjer pružanja kanala graditelji su planirali već kod podizanja južne linije obrambenog zida, pa je odvod napravljen u istom mahu kada i zid.

U slojevima urušenja utvrde, a ti su slojevi mjestimice dosežali debljinu i do 2 m, među građevinskim kamenom pronađeno je i nekoliko odlomljenih komada koji su imali malu kružnu udubinu (*sl. 14*). To su fragmenti većih blokova izuzetno važni za rekonstrukciju tehnike gradnje jer kružna udubljenja dokazuju upotrebu naprave poznate pod imenom “mačak” (klijesta za kamen, slovenski: krempelj, njemački: Steinzange). Pomoću ove željezne naprave podizali su se kameni blokovi tako da su krajevi klijesta obuhvatili kamen na mjestu gdje su na suprotnim plohamo bila isklesana mala okrugla udubljenja koja su služila za bolji prihvat naprave (HORVAT 1979). Što je teži kamen, to ga “mačak” čvršće steže. Uz pomoć kolotura “mačkom” se kameni blokovi podižu na potrebnu visinu, te ih se vrlo lako i precizno stavlja na predviđeno mjesto. Čini se da se upotreba ove naprave proširila iz praških radionica po gradilištima Europe.¹⁵ S obzirom na materijalne tragove, sa sigurnošću se može tvrditi da se “mačak” koristio i kod izgradnje burga Paka. O upotrebi druge, slične srednjovjekovne naprave poznate kao “vuk” ili “vučja kandža” nema dokaza. Blokovi koji su se podizali ovom napravom imali su na gornjoj plohi uklesanu udubinu u obliku lastavičjeg repa, a u tu bi se udubinu uveli krakovi naprave (URL 2). Podizanjem kamena, dakle uslijed opterećenja, krakovi bi se širili i ta je sila bila dovoljna za sigurno podizanje kamena.

Osim obodnog zida, drugi obrambeni objekt utvrde je branič-kula (*sl. 15*).

¹⁴ Kod konzervacije zida u stare šupljine ponovo su umetnute oblice; posjetiteljima lokaliteta one pokazuju razmještaj nosača srednjovjekovne skele te dopunjuju prezentaciju i tumačenje objekta.

¹⁵ Peter Parler (1330.-1399.) njemački je kipar i arhitekt, kao izuzetno talentiran vodio je radove na katedrali sv. Vida u Pragu. Majstori okupljeni u njegovoj radionici uvodili su nove načine oblikovanja prostora i nove tehnike gradnje, a to su znanje širili diljem Europe.

Sl. 15. Pogled iz neistraženog dvorišta prema branič-kuli (foto: B. Šimek)

Nalazi se na zapadnom dijelu zbog obrane burga, jer je s te strane moguć pristup Gradišću. Kula nije samostojeća, već je uklopljena u obodni zid, što nije rijetkost kod istovremenih burgova kao npr. kod Čaklovca nedaleko Pakraca, Velike kod Požege, Lipovca kod Samobora (HORVAT 2007: sl.19). Njen je tlocrt definiran jednim užim zidom podignutim tako da spaja sjeverni i južni segment širokog obrambenog zida. Takvom pregradnjom prostora unutar obodnog zida, branič-kula ima tri jednako debela zida (sjeverni, južni i zapadni), dok je njen istočni zid, na kojem se nalazi i ulaz u prizemni dio kule, znatno uži. Širina mu iznosi svega 75 cm. On nije građevinski vezan sa zidovima koje spaja, a to su sjeverni i južni obodni zid, već je prigraden na njih. Iz ovog se zaključuje da su zidari podigli najprije glavni zidni plašt, a to je obodni zid, a nakon toga su izgradili poprečni, užu zid koji je zatvarao branič-kulu. Veličina unutarnjeg prostora prizemlja je 4,5 x 9 m. Branič-kula sačuvana je samo u nivou prizemlja i teško je odrediti njenu prvobitnu visinu. Najčešće su takvi objekti dosegali visinu od tri ili četiri kata, međutim, ne može se tvrditi da je to slučaj i kod Pake.

Mala debljina istočnog zida vjerojatno ne bi mogla izdržati vrlo visoku gradnju tako da se ovdje radilo o nešto nižem objektu. Možda je stabilnost relativno uskog istočnog zida donekle povećana okomitim gredama dimenzija 25 x 25 cm koje su se nalazile unutar jezgre zida. Naime u zidu, u njegovoj sredini, pronađene su okomite pravokutne šupljine,¹⁶ u koje su već kod gradnje zida bile umetnute

okomite grede. Nije poznato koliko su one bile visoke, koliko je bio visok zid, odnosno kameni plašt oko greda, je li na toj istočnoj strani branič-kula možda imala u donjem dijelu kameni zid, a u gornjem drvenu nadgradnju. Očigledno su one strane branič-kule koje su bile izložene mogućem napadu (sjeverna, zapadna i južna) bile zaštićene čvrstim i debelim zidom, a dvorišna strana iz koje nije prijetila opasnost možda je zbog hitnje građena na drugi način. Očuvana visina debelih zidova (južnog, zapadnog i sjevernog) nije dovoljna za rekonstrukciju izgleda branič-kule; gdje su bili otvori u zidovima, kako su izgledali, jesu li na vanjskoj strani postojale kakve nadogradnje? Samo jedan detalj može donekle pomoći kod stvaranja potpunije slike ovoga objekta. To je nalaz većeg obrađenog kamena, nađenog u urušenju uz vanjsku stranu obodnog zida – na mjestu branič-kule, pa se pretpostavlja da je bio ugrađen u zid kule, vjerojatno na većoj visini. To je jastučasti klesanac, tzv. Buckelquader (kod STOPAR 1977: 178 – grbasti kvader), kamen obrađen na specifičan način (sl. 16). Jastučasti klesanci, kako im i ime govori, imaju preciznije obrađene rubove dok im je središnji dio plohe jastučasto izbočen.¹⁷ Mogli su se ugrađivati u lice zida, kao što je to često slučaj na njemačkim burgovima (PIPER 1967: 140 i d.), dok su, npr., na Medvedgradu korišteni kao uglovni klesanci. (SZABO 1920: 21; HORVAT 1986: 189). Nalaz kamena koji ima dvije dodirne plohe jastučasto obrađene potvrđuje da su i na branič-kuli Pake barem neki uglovni klesanci bili jastučasti. Koliko ih je bilo ovako obrađeno, jesu li se nalazili na oba vanjska ugla (sjeverozapadnom i jugozapadnom), od koje visine se počelo s njihovom ugradnjom – to, na žalost, nećemo saznati.

Branič-kula Pake nije imala podrum kao što ga nemaju ni druge kule građene na kamenitom i stjenovitom terenu (HORVAT 2007: 37). Iz dvorišta se ulazilo u prizemlje, što kod istovremenih kula uglavnom nije slučaj: uobičajeno

Sl. 16. Jastučasti ugaoni kamen – Buckelquader
(foto: B. Šimek)

¹⁶ U sjevernom i u južnom kraku istočnog zida nalazile su se po dvije šupljine.

¹⁷ Jastučasti klesanci u uporabi su od antičkog razdoblja.

je, naime, da se ulaz do kojega se stiže najčešće ljestvama, nalazi na 1. katu ili je barem malo povišen, kao što je to slučaj, npr., na Starom gradu Žumberku, Medvedgradu, Zrinu, Velikoj (HORVAT 2007:30). Na 2. kat, ukoliko je postojao, vodile su vjerojatno drvene stepenice – budući da tijekom istraživanja nije pronađen niti jedan arhitektonski element koji bi mogao pripadati kamenim stepenicama. Osim toga, kamene stepenice ipak su dio opreme prostora u većim i bogatijim burgovima. Prizemni je prostor služio za stanovanje i boravak malobrojne posade - na što upućuju detalji uređenja prostora, ali i pokretni arheološki nalazi. Pod je bio od sitnog nabijenog oštrobriđnog kamena prekrivenog slojem žute gline. Slična je podnica registrirana i u prizemnim prostorijama palasa burga Vrbovec u Klenovcu Humskom (TKALČEC 2010: 26). Ostaci izgorjelih dasaka i greda te kovani čavli pronađeni na podu prizemlja dopuštaju rekonstrukciju stropa. Sastojao se od horizontalnih greda obijenih daskama koje su ujedno imale funkciju poda gornje prostorije, a urušio se u požaru u kojem je stradao cijeli burg. Naime, osim slojeva paljevine zabilježenih ne samo u branič-kuli već i na pojedinim dijelovima dvorišta, o požaru svjedoče i oštećenja kamenog zida izazvana vatrom, vidljiva na više mjesta u unutrašnjosti burga.¹⁸ Mora da je vatra označila i kraj života u burgu jer nema tragova raščišćavanja paljevine, niti bilo kakvih popravaka izvedenih na objektu nakon požara. Čini se da je posada imala dovoljno vremena za napuštanje utvrde jer predmeti koji su pronađeni uglavnom su već ranije oštećeni ili polomljeni, pa se stječe dojam da su namjerno ostavljeni u utvrđi, dok je one vrednije posada ponijela sa sobom. U jugozapadnom uglu prizemne prostorije kule otkriveno je veće ognjište sa zemljanom supstrukcijom. Dimenzije ognjišta bile su 80 x 80 cm, a bilo je prekriveno debljim slojem pepela. Iznad otvorenog ognjišta vjerojatno se nalazio odvod dima, možda proširenog donjeg dijela, pa se dim odvodio kroz gornju prostoriju, koja se na taj način i zagrijavala, sve do potkrovlja (HORVAT 1994). Zid uz koji je ognjište izgrađeno malo je konkavno oblikovan, pa ovaj podatak govori da je mjesto za ognjište bilo planirano već kod izgradnje obodnog zida (ŠIMEK 2003: sl. 14, 15). Još jedno malo ognjište nalazilo se u sjeverozapadnom uglu prostorije. Prilikom istraživanja burga nisu pronađeni ulomci pećnjaka, što znači da peći nisu postojale. Za kuhanje i grijanje prostorija služila su isključivo ognjišta. Na zidovima prostorije nisu pronađeni ostaci žbuke pa nije poznato jesu li stijene bile neožbukane ili sloj žbuke naprosto nije očuvan; vjerojatnija je ona prva pretpostavka jer bi se, u protivnom, morao naći barem fragment zidnog premaza. U mnoštvu predmeta pronađenih u prostoriji (keramika, čavli, klinovi, karika lanca, životinjske kosti,

---

¹⁸ Vatrom su oštećeni samo unutarnji dijelovi arhitekture, na vanjskom licu obodnog zida nema tragova požara.

potkova, žvale, napinjač tetive samostrela itd.) svojim specifičnim položajem zao-
kupljaju pažnju predmeti pronađeni jedan do drugoga, tik uz zapadni zid. To
su: dva ključa, dva lokota, kameni brus i nož. Situacija i mjesto nalaza pokazuju
detalj ovog prostora neposredno pred požar: na zapadnom zidu nalazi se drvena
polica s odloženim predmetima; na polici leže ključevi lokoti, nož i brus. Vatra
uništava branič-kulu i njen drveni inventar, pa tako i policu na zidu... predmeti
s police padaju na pod prostorije koja gori i ostaju "konzervirani" u sloju paljevi-
ne. Na podnici prizemne prostorije otkriveni su i brojni drugi predmeti različite
namjene (ŠIMEK 2006; 73).

Osim branič-kule, u burgu Paka nije postojao nikakav drugi objekt u kojem
bi mogla biti smještena posada, pa bi stoga kula imala dvojaku namjenu – slu-
žila je za obranu, ali i za stanovanje. Pripada, dakle, tipu obrambeno-stambenih
branič-kula kakve su na našem području i najčešće (Grebengrad, Medvedgrad,
Velika, Garić). Osim ovih, razlikuju se još i kule s isključivom obrambenom funk-
cijom (npr., Stari grad Žumberak) te ulazne branič-kule (npr., Brinje) koje su
zadnja linija obrane ulaza i prostora oko njega (HORVAT 2007 : 28). Kako se
čini, a pretpostavka se oslanja na malu debljinu istočnog zida, branič-kula Pake
nije bila jako visoka. Moguće je da su postojala dva kata i obrambeno potkrov-
lje. Možda je u prostoriji prizemlja boravila posada, a na 1. katu se nalazio stan
gospodara ili zapovjednika, dok je 3. etaža donosno potkrovlje bilo namijenjeno
obrani. O izgledu potkrovlja ne može se puno zaključiti, tek da je vjerojatno i na
Paki, kao i na burgovima gdje ipak postoje sačuvani ostaci, potkrovlje imalo pra-
vokutne otvore koji su služili obrani. Drvene galerije česte su na utvrdama kasni-
jeg razdoblja kada se zbog uvođenja vatrenog oružja mijenja tehnika ratovanja,
dok na branič-kulama 13. do 15. st. nisu uobičajene (HORVAT 2007: 38). Iznad
otvora za obranu na 3. etaži branič-kule dizalo se krovšte izrađeno najvjerojatni-
je od hrasta. Krov je bio, pretpostavlja se, šatorasti, četverostrešni, strmog nagiba
i prekriven drvenim pločicama – šindrom (HORVAT 2005: 13; HORVAT 2007:
38). Šindra, a ona se proizvodila od crnogorice, vrlo je lagani krovni pokro, što
je svakako određena prednost. Crijep kao krovni pokrov vjerojatno se koristi tek
od 15 stoljeća na što ukazuje situacija na terenu i nalazi crijepa uz mlade utvrde
(HORVAT 2005: 17).

Obrambenom kompleksu burga pripadaju i dvije umjetne terase na zapadnoj
i istočnoj padini samoga vrha. Obje se nalaze na, otprilike, istoj apsolutnoj visini,
uzduž terasa nazire se i po jedno blago udubljenje nalik djelomično zatrpanoj
grabi koja je mogla štiti prilaz zidu burga. Međutim, arheološko istraživanje
provedeno na obje padine nije otkrilo nikakve tragove bilo kakvih intervenci-
ja na ovim mjestima, tako da interpretacija terasastih proširenja za sada ostaje
otvorena.

Potpuniju sliku burga i života u njemu pružaju, uz ove arhitektonske karakteristike objekta također i sitni arheološki nalazi. Uz njihovu pomoć mogu se temeljitom obradom barem djelomično sagledati aspekti života unutar zidova burga.

POKRETNI NALAZI – OSTACI ŽIVOTA U UTVRDI

Tijekom osam sezona arheoloških istraživanja utvrde prikupljeni su brojni i raznovrsni pokretni nalazi (sl. 17). Unatoč fragmentiranosti, uglavnom su svi determinirani što znači da im je određena funkcija i barem približan prvobitni izgled. Ipak, među velikom količinom arheološkog materijala ima i takvih predmeta kojima se, prije svega zbog necjelovitosti, za sada ne zna namjena. Kako istraživanja niti jednog lokaliteta nisu okončana završetkom terenskog rada, tako će zasigurno i u ovom slučaju naknadni rad na arheološkom materijalu i literaturi dati odgovore na neka još neriješena pitanja. Najbrojnije nalaze predstavlja keramika jednostavne i grublje izrade, namijenjena svakodnevnoj uporabi za čuvanje namirnica, kuhanje i jelo. Luksuzniji, oslikani primjerci keramičkog posuđa za piće znatno su rjeđi, što i ne čudi obzirom da feudalni gospodar zasigurno nije živio ili se trajnije zadržavao u ovoj maloj utvrdi. Dijapazon kuhinjskog posuđa svakako je bio obogaćen i brojnim izrađevinama od drva no o njima ne znam ništa. Metalne nalaze može se prema funkciji podijeliti na:

Sl. 17. Izbor nalaza (foto: B. Šimek)

- oružje (šiljci strelica, noževi, buzdovan),
- vojničku i konjaničku opremu (karičice zaštitne košulje, naprava za napinjanje tetive samostrela, ostruge, križnica mača),
- konjsku opremu (potkove, žvale),
- dijelove odjeće i obuće (razne kopče, jezičac za pojas, omega spona),
- osobne predmete (noževi i korice, novac),
- namještaj-opremu prostora (ključevi, lokoti, okovi),
- građevinsko željezo (čavli, kuke, klinovi, spajalice),
- predmete nepoznate namjene.

Od ostalih nalaza, a oni su relativno malobrojni, treba spomenuti sitne ulomke vrlo tankog prozirnog stakla zelenkaste boje s plastičnim kapljičastim ukrasima, jedan koštani predmet nepoznate namjene, malu pozlaćenu sponu i kamenu osmerokutnu posudu. Ulomci vrlo tankog prozirnog stakla zelenkaste nijanse s malim kapljičastim ukrasima pripadaju kasnosrednjovjekovnoj čaši tipa Nuppenbecher. S obzirom na dekor sitnih kapljica, a takav se nalazi i na jednoj čaši iz Ludbrega, nalaz iz Pake mogao bi se datirati na početak ili u prvu polovinu 15.stoljeća (ŠIMEK 1993: 31). Od opsežne arheološke građe do sada je restauriran tek manji broj predmeta što svakako usporava ili čak onemogućava stručnu obradu pokretne građe, bitne za rekonstrukciju života u burgu i sagledavanje značenja i opremljenosti utvrde te socijalne strukture posade. Kako iz tih razloga nije moguće predstaviti veći broj nalaza, ograničit ćemo se na samo neke arheološke predmete, prije svega one cjelovite, ali i one koji nisu baš česti na kasnosrednjovjekovnim nalazištima.

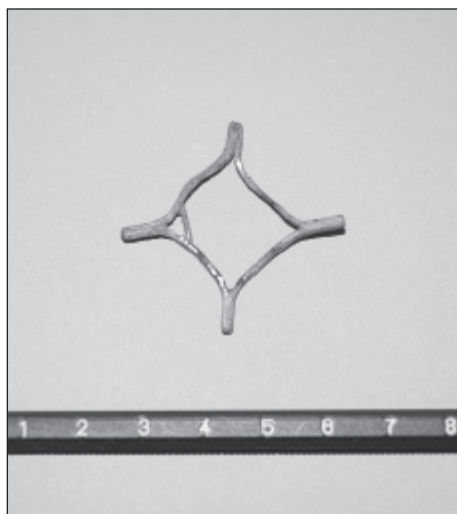
Sl. 18. Keramička čaša (foto: D. Puttar)

Sl. 19. Fina slikana keramika (foto: M. Šimek)

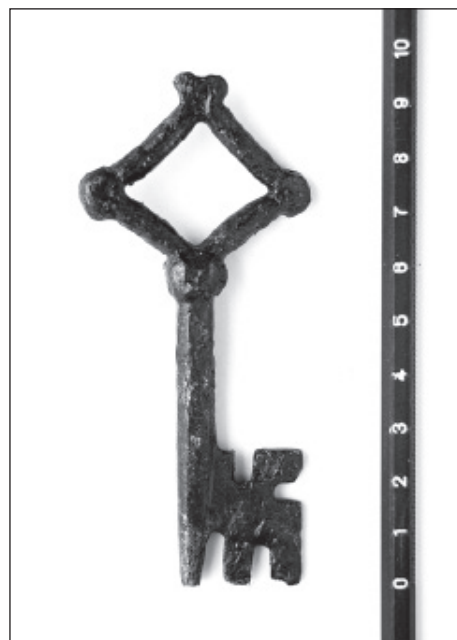

Keramička čaša izduženog oblika pripada uobičajenom kasnosrednjovjekovnom stolnom posuđu, a pronađena je na podu branič-kule (*sl. 18*). Izrađena je na brzrotirajućem lončarskom kolu, iz sive je gline s primjesom pijeska. Tijelo je u gornjem dijelu ukrašeno horizontalnim blagim rebrima. Otvor je ljevkasto proširen, a rub malo uvinut prema unutra. Čaša je pronađena slomljena, ali su očuvani svi njeni dijelovi. Donekle slični primjercima izduženog tipa koji su datirani u 15. st., ali se s njima, osim možda s nalazom iz Turskog stola kojem je najbližnja, ipak ne može u potpunosti usporediti (SEKELJ IVANČAN, TKALČEC 2002, 177). Osim velike količine obične kućne, redukcijski pečene keramike, a ona potječe kako iz branič-kule tako i iz dvorišta, pronađeni su i malobrojni, kvalitetno izrađeni i crveno oslikani ulomci finijeg stolnog posuđa (*sl. 19*). Motiv horizontalnih obojenih traka nalazi se obično na plastično raščlanjenom vratu ili se pojedina trokutasta polja na ramenu i trбуhu posuda ispunjavaju točkastim ukrasom. Vrlo slično dekorirani su primjerci svijetle keramike iz novootkrivenog srednjovjekovnog naselja na lokalitetu Suhopolje-Kliškovac nedaleko Virovitice, preliminarno datirani u 14. stoljeće (TOMIČIĆ 2009: sl. 15, 1).

Fragmenti slikane keramike s Pake pripadaju vrčevima i bocama, dakle posuđu za piće, a fina faktura, svijetla boja keramike, oblici i dekoracija tipični su za kraj 13. i za 14. stoljeće, s trajanjem i u 15. stoljeću. Keramika oslikana zagasito crvenom bojom pronađena je u naselju Beketinci-Bentež u Slavoniji, u burgu

Sl. 20. Romboidna spona (foto: M. Šimek)

Sl. 21. Ključ iz branič-kule (foto: A. Švoger)

Vrbovec te u Stenjevcu (MINICHREITER 2009: sl. 5; BUNČIĆ 2010: 79; T.2/14; T.13/61-63; T.17/88; TKALČEC 2010: T.1/15). Jedan, u nas prilično rijedak, nalaz otkriven je 2007. g. u dvorištu burga uz južni obodni zid. To je mala romboidna spona iz brončane pozlaćene žice, funkcionalan, ali i ukrasni, predmet tipičan za 13. i 14. stoljeće (*sl. 20*). Ovakvim sponama¹⁹ zatvarao se široki vratni izraz na muškom i ženskom ogrtaču (*cotta*) u vrijeme kad gumbi još nisu bili u široj uporabi. Analogne spone, ali lijevane, s lokaliteta Suhopolje-Kliškovac pronađene su u grobovima okvirno datiranim u drugu polovicu 13. i u 14. stoljeće, a jedan primjerak poznat je sa Pušcave nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu (PLETERSKI, BELAK 2002; 251; TOMIČIĆ 2009: sl. 8/1-3). U 13. st. datirana je istovrsna, ali veća, spona iz Narodnog muzeja u Budimpešti (LOVAG 1999: kat. 233).

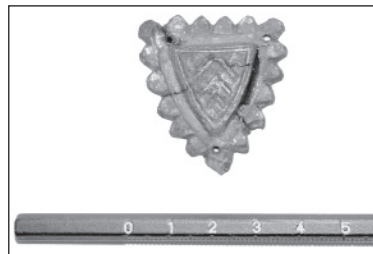
Među zanimljivim sitnim predmetima jest i ključ na okretanje, s romboidnom glavom, koja oblikovanjem sliči prije spomenutim sponama za odjeću (*sl. 21*). Željezni ključ noge duge oko 5,5 cm i raščlanjene brade, sudeći po dimenzijama, služio je za zatvaranje/otvaranje vrata.²⁰ Spada u red gotičkih ključeva 14. st., dok se u 15. stoljeću javljaju ključevi s bubrežastom glavom. Primjerci kao ovaj s Pake poznati su s brojnih nalazišta Slovenije, Češke, Poljske, Njemačke, Austrije itd., jer u kasnom srednjem vijeku predstavljaju uobičajen oblik (KLIMA 1980: sl. 41). O učestalosti ključeva s romboidnom glavom govori podatak o tri primjerka iz utvrde Turmbauerkogel u zapadnoj Štajerskoj, pripisanih 14. st. (GUTJAHR, TIEFENGRABER 2004: 461, T. 6/94-96). Mali ključ istoga tipa pronađen je na lokalitetu Suhopolje-Kliškovac, te će pripadati istom vremenu kao i tri ranije spomenute romboidne spone s istog nalazišta (TOMIČIĆ 2009: sl. 16). Radovima 2002. godine u prostoru branič-kule otkriven je željezni predmet kojem u prvi mah nije bila poznata namjena (*sl. 22*). Međutim, s vremenom je predmet determiniran. Radi se o uobičajenoj opremi vojnika-samostreličara, odnosno o napinjaču za tetivu samostrela. Ovakvi stariji napinjači kasnije su zamijenjeni mehanizmom za napinjanje, tzv. kozjom nogom. Napinjač se nosio obješen o čvrsti kožnati pojas, a prije svakog odapinjanja, samostreličar je morao napeti luk svog oružja. Kukama naprave zahvatio bi tetivu i podizanjem tijela iz poluklečećeg položaja ili fiksiranjem samostrela nogom (tome je služio stremen na vrhu samostrela) napeo bi tetivu (BERNARDIĆ 2008: 63). Sličan napinjač, u prvi mah također tretiran kao predmet nepoznate namjene, prepoznat je i među nalazima s grada Žumberka, a oni pripadaju vremenu od 13. do 15. st. (MAHOVIĆ 2006:

¹⁹ Ovakve spone poznate su i kao karo-fibule, a uz spone drugih oblika svrstane su pod širi pojam (njem.) Fürspan (URL 3).

²⁰ O pripadnosti ključa namještaju ili vratima, s obzirom na dužinu noge, vidi: ŠTULAR 2009: 78.

Sl. 22. Napinjač za samostrel (foto: A. Švogor)

Sl. 23. Olovna aplika (foto: M. Šimek)

14).²¹ Dva primjerka, oba datirana u vrijeme prije 1356.g., otkrivena su i u burgu Madeln u Švicarskoj (URL 4). Samostrel je napadačko oružje za korištenje na daljinu. Istovremeno s lukom u uporabi je od 12. do čak 16. stoljeća, iako već od 15. st. dolazi do sve češće primjene vatrenog oružja. Osim kao borbeno oružje koristio se i u lovu. U burgu Paka pronađen je samo jedan napinjač, ali na osnovi tog podatka ne mogu se donositi zaključci o broju samostreličara u utvrdi. Ovaj primjerak možda je izgubljen ili je zajedno s pojasom neposredno prije požara bio odložen u prostoriji branič-kule, pa je u vatri izgorio pojas, a ostao je očuvan samo metalni napinjač. Budući da je pojas s napinjačem bio sastavni dio opreme pješaka naoružanog samostrelom, možda su u bijegu pred vatrom, zajedno sa samostrelima i drugim naoružanjem odneseni i pojasevi.

U mnoštvu metalnih, uglavnom željeznih nalaza prikupljenih tijekom osam istraživačkih kampanja, ističe se jedan lijepo izrađeni olovni predmet. Ima oblik trokutastog štita ukrašenih rubova, a u središnjem polju nalazi se niz od tri plastična elementa u obliku slova V (sl. 23). U svakom vrhu trokuta nalazi se po jedna mala okrugla rupica, što navodi na zaključak da je ovaj ukrasni predmet dimenzija 3,6 x 3,5 cm bio pričvršćen odnosno našiven na podlogu od tekstila ili kože. Predmet je oblikom, pa i dimenzijama, sličan pečatu pronađenom u Wampenu u Njemačkoj, no sirovina – olovo nikako ne odgovara takvoj upotrebi (BODENDENKMALPFLEGE 2010: sl. 180). Osim toga, nalaz sa Pake na stražnjoj strani nema prihvat potreban za rukovanje pečatom, a niti motiv prednje strane nema elemente tipične za pečate (tekst, grb ili sl.). Na osnovi sličnosti s jednim drugim, recentnim predmetom slučajno nađenim kod napuštene kuće nedaleko Pake, a koji je služio kao pojasni okov, javila se pomisao da je i aplikacija s Pake možda imala istu namjenu. Međutim, olovo kao mekani materijal nikako nije pogodno za učvršćenje završnog dijela pojasa izloženog svijanju i naprezanju, pa i ova pretpostavka mora otpasti. Stoga preostaje isključivo dekorativna funkcija

²¹ Istraživanja Staroga grada Žumberka vodio je Damjan Lapajne iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu.

aplikacije koja je mogla biti našivena na odjeću, kapu ili neko drugo pokrivalo za glavu. Možda je kao svojevrsan statusni simbol ukrašavala odjeću osobe višeg položaja. Za sada je to jedina pretpostavka, no ona ne mora biti točna.

Na Paki je pronađen još jedan predmet koji je također mogao biti oznaka višeg položaja osobe kojoj je pripadao. To je brončana glava topuza (sl.24). Topuz je oružje za udaranje, ali i bacanje, koje se sastoji od pune brončane, željezne ili kamene glave i drvenog ili metalnog štapa za nasađivanje, za razliku od buzdovana kojem je glava podijeljena na pera (ŠERCER 1972: 7). Iako se uporaba topuza prvenstveno među konjanicima, ali i kod pješaka u srednjoj i zapadnoj Europi posredno može pratiti od 11. do u 16.stoljeće, malobrojni nalazi s našeg područja ne dopuštaju temeljitiju obradu ove vrste oružja. Osim toga, građa kasnog srednjeg vijeka do pred kratko vrijeme bila je zanemarivana, pa kako se njome nisu bavili ni povjesničari ni arheolozi ostajala je zaboravljena i bez obrade u muzejskim depoima. Glava topuza s Pake oštećena je, međutim, fragment koji je prvi pronađen, naknadno je tijekom sljedeće istraživačke kampanje dopunio cjelinu, jer je tada otkriven preostali dio istog predmeta. Unatoč oštećenju, ovaj lijepi primjerak vrlo je dobro očuvan, a zanimljiv je otisak organske materije koji se razabire na površini predmeta.²² Glava topuza raščlanjena je sa šest većih piramidalnih izbočina između kojih su po dvije manje. Tjemenu i vratni prsten je nizak. Vrlo sličan primjerak, datiran u 14. -15. st., čuva se u Hrvatskom povijesnom muzeju (ŠERCER 1972, kat. 25). Slična brončana glava topuza, deformirana u vatri, pronađena je na nalazištu Suhopolje-Kliškovac te je s ostalim nalazima iz naselja za sada okvirno datirana u 14.- do kraja 15. st. (TOMIČIĆ 2009: sl.13).

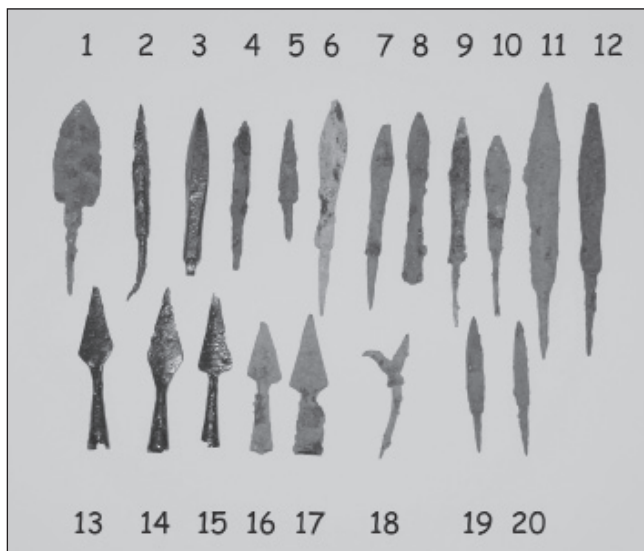

Sl. 24. Dva dijela brončanog topuza (foto: M. Šimek)

²² Trag organske materije još nije istražen, pa zbog toga topuz nije temeljito očišćen.

Vrlo vjerojatno ovaj topuz nije bio korišten kao oružje, već je nošen kao znak časti odnosno položaja. Njegova dekorativna vrijednost upućuje upravo na takvu funkciju. Možda su status iste osobe, po rangu više od ostalih u burgu, isticala oba nalaza koji bi mogli imati upravo takvu funkciju: olovna trokutasta aplikacija (za odjeću?) i brončani topuz.

U odabiru pokretne građe ne mogu se zaobići za burg tipični i očekivani nalazi - šiljci strelica, na lokalitetu zastupljeni raznim veličinama i tipovima (*sl. 25*). Potječu iz svih dijelova utvrde, ali nekoliko ih je nađeno i uz vanjsku stranu južnog obrambenog zida. Iako analiza kompletne pokretne građe još nije provedena, već se sada može zaključiti kako gotovo svi šiljci s Pake pripadaju strelicama za luk. Niti jedan šiljak nema dovoljnu masu i tuljac za nasad da bi bio sa sigurnošću pripisan strelici za samostrel. Naime, šiljci strelica za luk razlikuju se od onih za samostrele po promjeru tuljca za nasad i po masi, pa tako one prve ne bi smjele biti teže od 25 grama, jer bi u tom slučaju cijela strelica imala težinu od 50 g, što bi prema nekim autorima bila gornja granica za luk (PREDOVNIK 2003: sl.36; 96; ŠTULAR 2009: 109). Dakle, šiljci teži od ove vrijednosti služili bi isključivo za samostrel, ukoliko su se nasađivali pomoću tuljca. No, kako odrediti šiljke sa trnom za nasad i težinom većom od 25 grama? Težinom bi pripadali samostrelu, ali nasađivanje trnom nikako ne bi bilo prikladno s obzirom na veliku silu kojoj je kod izbacivanja izložena strelica, a s tim su povezana i oštećenja drvenog dijela. Pojednim primjercima iz burga Paka, a oni pokazuju veliku raznolikost oblika

Sl. 25. Izbor šiljaka strelica (foto: M. Šimek)

i veličina, ne može se sa sigurnošću odrediti namjena. Tako su, npr., primjerci različitih oblika i načina nasadivanja na sl. 25/1, 13-17 mogli služiti kako u lovu, tako i u borbi, a svakako su se koristili uz luk (RUTTKAY 1976: sl. 54 – A8, 1B). Primjerci sa nalazišta istočne Europe pripadaju 12.-13. stoljeću. Šiljci izduženog tijela kvadratnog ili romboidnog presjeka, a ima ih raznih veličina (sl. 25/2, 3, 7, 9) služili su za probijanje zaštitnog oklopa, a datiraju se u 13. i 14. st. (ŠTULAR 2009: 113; T.5,11,12). Pojedini primjerci šiljaka strelica sa Pake bili su isključivo lovačko oružje. Kao takvo određuju ih male dimenzije. Među njima zanimljiv je mali šiljak strelice s trnom za nasad i oštricom u V obliku ili obliku vilice (sl. 25/18). Obzirom na male dimenzije, strelica predstavlja specijalno oružje za lov (RUTTKAY 1976; 333). Možda je zbog vrlo malih dimenzija služila za lov na ptice.

Prema mjestu nalaza jedino se za strelice nađene uz vanjsku stranu južnog zida može pretpostaviti da su rezultat određene aktivnosti, dok su ostali primjerci vjerojatno bili izgubljeni.

Svojim karakteristikama i usporedbama sa sličnim datiranim nalazima s drugih lokaliteta, pokretni nalazi sa Pake - a na ovom je mjestu predstavljen samo njihov uži izbor - pripadaju razdoblju od 13. do 15. stoljeća. Ta građa, uključujući i osobitosti arhitekture, omogućuje stvaranje barem nekih spoznaja o istraženoj kasnosrednjovjekovnoj utvrdi nedaleko Varaždina. Vrijeme izgradnje burga tijekom druge polovice 13. st. potvrdila je i C14 analiza izgorjele grede pronađene na podnici branič-kule: drvo ugrađeno u strop prizemne prostorije porušeno je između 1220. i 1310. godine.²³

Sl. 26. Novac – banovci (foto: B. Šimek)

²³ Institut für Isotopenforschung und Kernphysik der Universität Wien, ljubaznošću dr. Andreea Lipperta; oznaka uzorka VERA-2787.

Za dataciju posebno su važni nalazi novca (*sl.* 26). To su banovci od kojih je jedan kovan između 1248. i 1384.godine, a drugi između 1267. i 1269.godine, a dva još nisu determinirana.²⁴

Iako su mnoga pitanja vezana uz objekt i zajednicu koja je tu živjela i obavljala svoje zadatke još uvijek bez odgovora, ipak se Paka, zahvaljujući arheološkim istraživanjima i tako dobivenim spoznajama iz zarasle hrpe kamenja preobrazila u spomenik koji je otkrio barem dio svoje prošlosti.

PAKA U PRIČAMA

U razgovoru s malobrojnim stanovnicima sela mogu se čuti priče naslijeđene usmenom predajom, ili češće samo njihovi fragmenti jer je protekom vremena veći dio sadržajne cjeline zaboravljen. Priče su onaj davni, nestvarni putokaz koji arheologa često dovede na pravo mjesto. Zato, ma kako bile krnje, dobro ih je slijediti.

Tako se u pričama domaćih ljudi, a one su iznikle iz posebnosti prirodnog krajolika i uz malu pomoć mašte, naziru pojedine značajke onog drugog – kulturnog krajolika. Legenda o rimskom gradu na Gradišću, o lijepoj djevojci urokom pretvorenoj u zmiju koja u ustima nosi zlatan ključ grada i čeka mladog mlinara da ju za punog mjeseca izbavi od zle sudbine, vodi kroz šumu, pa uzbrdo do ruševine – arheološkog nalazišta. Usmena predaja o staroj cesti ili rimskoj cesti kojom se putovalo prema Kalniku, a kojom je u kočiji ovuda prolazila i carica Marija Terezija, prati trasu srednjovjekovne, možda čak i rimske komunikacije važne za prolaz kroz brdovito područje. Skoro zaboravljeno staro ime ovog negostoljubivog kraja – Crna Paka priziva sjećanja na razbojnike koji su u sumrak iz zasjede pljačkali putnike na uskoj cesti stiješnjenom brdima. Upravo taj najuži prolaz i danas je kod domaćih poznat kao Tijesna Paka. Sve su to vrijedne minijature od kojih se sastoji prošlost ovoga područja. Od priče i legende, od duhovnih sadržaja preko arheologije nerijetko se stiže do materijalnih tragova i spomenika prošlosti.

ZAKLJUČAK

U jesen 2001. godine, nakon otkrića nepoznatog objekta na brdu Gradišće nedaleko sela Paka u novomaroškom kraju, započelo se s istraživanjem novog

---

²⁴ Zahvaljujem kolegici Spomenki Težak na atribuciji novca.

lokaliteta. Iako je u usmenoj predaji "grad" na brdu nazivan "rimskim gradom", već je prva istraživačka kampanja pokazala da se radi o kasnosrednjovjekovnom obrambenom objektu. Projekt Paka provodio je Arheološki odjel Gradskog muzeja Varaždin od 2001. do 2009. godine sukcesivnim arheološkim istraživanjem i konzervacijom arhitektonskih sklopova. Posljednja faza projekta odnosila se na prezentaciju lokaliteta s postavljanjem ulazne drvene konstrukcije, uređenjem pristupne staze i staze oko utvrde te postavljanjem table s osnovnim podacima o burgu. Iako su prije početka istraživanja gotovo sve očuvane arhitektonske strukture bile prekrivene urušenjem, zemljom i gustim raslinjem, kroz osam sezona istraživanja oslobođena je kompletna arhitektura, te je konzervirana do zatečenog nivoa. Za sada nisu poznati nikakvi povijesni podaci o burgu, a niti njegovo ime. Prema mjestu izgradnje utvrda je početkom istraživanja nazvana Paka. Relativno skućeni plato na vrhu Gradišća na 310 m n/m odredio je veličinu i nepravilan šesterokutni tlocrt burga koji pripada tipu manjih i jednostavnih utvrda podignutih u drugoj polovici 13. stoljeća, nakon provale Mongola. Osnovni arhitektonsko-obrambeni dijelovi burga, a to su obodni zid i branič-kula, na Paki su i jedine cjeline građene iz čvrstog materijala - kamena. Obrambeni zid izduženog tlocrta, debljine 2 m zatvara prostor dvorišta te branič-kulu koja je uklopljena u zapadni dio zida. Ulaz u utvrdu na visini od 130 cm iznad tla, izrazito strma sjeverna padina Gradišća, visoki vrh koji s južne, pristupačne strane štiti utvrdu, terase na zapadnoj i istočnoj padini, dobar strateški položaj s kojeg su se mogli nadgledati prirodni prolazi u dolini – sve su to elementi složene prirodno-obrambene cjeline. Analiza otkrivenih građevinskih ostataka i usporedba sa sličnim istovremenim utverdama pokazuju Paku kao manji romanički burg podignut u jednom mahu, vjerojatno u relativno kratko vrijeme. Debeli obrambeni zid, svakako viši od 4 m, s kruništem i stražarskom stazom, bio je najvažniji obrambeni sklop utvrde. Branič-kula vjerojatno nije bila vrlo visoka jer je debljina istočnog zida svega 75 cm. Možda je imala 2 kata za stanovanje i boravak posade te potkrovlje za obranu. Čini se da je Paka bila manji, ali i skromno opremljen burg jer arheološki nalazi otkrivaju upravo takvu sliku. Od opreme branič-kule potvrđeno je u prizemlju glavno, veliko ognjište i jedno manje na suprotnoj strani prostorije, dok peći nisu postojale jer istraživanjima nisu pronađeni pećnjaci.

U dvorišnom dijelu, u njegovom istočnom dijelu uz obrambeni zid nalazio se hodnik zaštićen jednostrešnim krovom i otvoren prema dvorištu. Vrlo vjerojatno su se u dvorištu nalazili i manji drveni pomoćni objekti, međutim, njihovi tragovi nisu otkriveni. Budući da u utvrdu nije bilo cisterne, kišnica se mogla skupljati u veće drvene posude, a kvalitetna voda donosila se iz podnožja, kada je za to bilo prilike. Tragovi vatre u slojevima paljevine, ali i na kamenim zidovima, pokazuju da je burg stradao u požaru. Pretpostavlja se da je posada imala vremena

za napuštanje utvrde i spasavanje vrednijeg inventara i osobnih predmeta. Čini se da je Paka napuštena tijekom prve polovice 15.stoljeća. Nakon toga oštećeni zidovi naglo se urušavaju, ali kamen služi za izgradnju objekata u podnožju. Zaboravljenu ruševinu na Gradišću prekriva zemlja i gusta vegetacija.

LITERATURA:

BODENDENKMALPFLEGE 2010: *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 57/2009, Schwerin 2010, 553.

BUNČIĆ 2010: Bunčić, Maja, Naseobinski pokazatelji kasnog srednjeg vijeka zagrebačkog nalazišta Stenjevec, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s. 43, Zagreb, 69 – 110.

CASTRUM BENE 2006 : Burg und ihr Bauplatz, *Castrum Bene* , 9, Praha.

GERŐ 1965: Gerő, László, *Ungarische Burgen*, Corvina Verlag, Gyoma.

GUTJAHR, TIEFENGRABER 2004: Gutjahr, Christoph, Tiefengraber, Georg, Die mittelalterliche Wehranlage "Turmbauerkogel" bei Eibiswald (Ivnik), Bez. Deutschlandsberg, Weststeiermark, *Arheološki vestnik*, 55, Ljubljana, 439-480.

HOTZ 1965: Hotz, Walter, *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Burg*, Darmstadt.

HORVAT 1979: Horvat, Zorislav, Upotreba "mačka" u srednjovjekovnoj gradnji, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 4-5/1978/1979, Zagreb, 283 – 285.

HORVAT 1986: Horvat, Zorislav, O izgledu srednjovjekovnog zida na primjerima nekih građevina u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*,12, Zagreb, 179 – 192.

HORVAT 1994: Horvat, Zorislav, Grijanje u srednjovjekovnim burgovima kontinentalne Hrvatske; Kamini, dimnjaci i kaljeve peći, *Prostor*, 2 (1994), 3-4, Zagreb, 215-240.

HORVAT 1996: Horvat, Zorislav, Zidine i braništa na utvrdama kontinentalne Hrvatske 12 – 15. st., *Prostor*, 4, 2(12), Zagreb, 175 – 199.

HORVAT 1998: Horvat, Zorislav, Ulazi u burgove 12. – 15.stoljeća, *Prostor*, 6, 1-2 (15-16), Zagreb, 41-65.

HORVAT 2007: Horvat, Zorislav, Branič-kule na burgovima kontinentalne Hrvatske od 13. do 15. stoljeća, *Prostor* , 15, 1(33), Zagreb, 26-41.

HORVAT 2008: Horvat, Zorislav, Pozicije burgova tijekom 13. – 15. stoljeća, *Prostor*, 16, 1(35), Zagreb, 22-39.

HORVAT 2009: Horvat, Zorislav, Stambeni prostori u burgovima 13. – 15. stoljeća kontinentalne Hrvatske, *Prostor*, 17, 1(37), Zagreb, 32-51.

HORVAT 2010: Horvat, Zorislav, Stilska stratigrafija burgova 13.-15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor*, 18, 1(39), Zagreb, 42-61.

KLIMA 1980: Klima, Bohuslav, Zámečnická práce staromoravských kovářů v Mikulčicích, *Studie Archeologického ústavu československé akademie věd v Brne*, VIII/3, Praha.

KRENN 2006: Krenn, Martin, Bauplatz Burg, *Castrum Bene* , 9, Praha, 217-230.

KRUHEK 1995: Kruhek, Milan, *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Institut za suvremenu povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica, Monografije i studije 1, Zagreb.

LOVAG 1999: Lovag, Zsuzsa, *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*, Seria Archaeologica III, Budapest.

MINICHREITER 2009: Minichreiter, Kornelija, Zaštitna istraživanja na trasi autoceste Slavonica prapovijesnog, rano i kasnosrednjovjekovnog naselja Bentež kod Beketinaca 2007. i 2008. g., *Godišnjak Instituta za arheologiju*, V, Zagreb, 27-32.

PIPER 1967: Piper, Otto, *Burgenkunde; Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen Sprachgebietes* (Nachdruck der 3. Auflage), Verlag Weidlich, Frankfurt.

PLETERSKI, BELAK 2002: Pleterski, Andrej, Belak, Mateja, Grobovi s Puščave nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu, *Arheološki vestnik*, 53, Ljubljana, 233-300.

PREDOVNIK 2003: Predovnik, Katarina, *Trdnjava Kostanjevica na Starem gradu nad Podbočjem*, *Archaeologia historica Slovenica* 4, Ljubljana.

RUTTKAY 1976: Ruttkay, Alexander, Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II), *Slovenská archeológia*, 24, 2, Bratislava.

SEKELJ IVANČAN, TKALČEC 2002: Sekelj Ivančan Tajana, Tkalčec Tanja, Kasnosrednjovjekovna stolna keramike iz okolice Kutine i Garešnice, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 19, Zagreb, 165-194.

STOPAR 1977: Stopar, Ivan, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*, Ljubljana.

SZABO 1920: Szabo, Gjuro, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Matica hrvatska, Zagreb.

ŠERCER 1972: Šercer, Marija, *Staro oružje na motki*, Zagreb.

ŠIMEK 1993: Šimek, Marina, Kasnosrednjovjekovni nalaz iz Ludbrega, *Muzejski vjesnik*, 16, Bjelovar, 30-35.

ŠIMEK 2006: Šimek, Marina, Srednjovjekovna utvrda Paka kod Novog Marofa, *Novomarofski zbornik*, Novi Marof, 68-79.

ŠTULAR 2009: Štular, Benjamin, *Mali grad – visokosrednjeveški grad v Kamniku*, Opera Instituti archaeologici Sloveniae, 15, Ljubljana.

TKALČEC 2010: Tkalčec, Tanja, *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome*, Zagreb.

TOMIČIĆ 2009: Tomičić, Željko, Suhopolje- Kliškovac: Od toponima do arheološke spoznaje, *Starohrvatska prosvjeta*, III s., 36, Split, 229-245.

IZVORI:

BRAJKOVIĆ-RADOVIĆ-MALEZ 2005: Brajković, Dejana – Radović, Siniša - Malez, Vesna, Arheozoološka analiza faune srednjovjekovne utvrde Paka (Novi Marof), Zagreb; elaborat, arhiva Arheološkog odjela GMV.

HORVAT 2006: Horvat, Zorislav, Utvrda Paka – Rješenje ulaza, elaborat, arhiva Arheološkog odjela GMV.

MAHOVIĆ 2006 (?), Mahović, Gordana, Pokretni arheološki nalazi sa Staroga grada Žumberka, diplomski rad, rukopis, arhiva Arheološkog odjela GMV

ŠIMEK 2003: Šimek, Marina, Utvrda Paka – Izvještaj o radovima provedenim 2003. godine, arhiva Arheološkog odjela

ŠIMEK 2001: Šimek, Marina, Izvještaj o početnom istraživanju utvrde Paka, arhiva Arheološkog odjela GMV.

ŠIMEK 2007: Šimek, Marina, Utvrda Paka – Izvještaj o radovima provedenim 2006.g., arhiva Arheološkog odjela GMV.

ŠIMEK 2008: Šimek, Marina, Utvrda Paka – Izvještaj o radovima provedenim 2007.g., arhiva Arheološkog odjela GMV.

URL 1: http://www.thz-historia.de/_downloads/Symbolik_der_Burgenarchitektur.pdf (25.07.2011.)

URL 2 : http://baugeschichte.a.tu-berlin.de/bg/lehre/bild_id=5617 (10.08.2011.)

URL 3 : http://www.tempora-nostra.de/lx_fuerspan_Navi.shtml (11.08.2011.)

URL 4 : http://www.archaeologie.bl.ch/Pages.Ausgrabungen/pratteln_madeln.html (18.08.2011.)

BURG PAKA (CASTLE/FORT PAKA)

By Marina Šimek, Varaždin

Summary

A nameless fort dating from the prospering and late Middle Ages, erected not far from the village Paka in the upland region of the same name and situated south of Varaždin, was researched in the period from 2001 till 2008 as part of the Projekt PAKA. In 2009 work was carried out linked with the presentation of this site. The fort was named Paka in accordance with the area where it is situated. The paper analyses the geomorphologic characteristics of the countryside, and characteristics of the discovered architecture. It also presents some of the small objects found there. Most of the findings fall into the category of plain domestic ceramics. The remaining objects are knives, grindstones, locks, keys, horse bits and horseshoes, many kinds of buckles and clasps, spurs, parts of knife cases, various nails, pegs, pins and hooks, arrows and spears. The ground plan organization of the burg, manner of construction, and the preserved architectural details point towards the second part of the 13th century as the period when it was built. The mobile architectural findings belong to the period from the 13th to the 15th centuries. In the 15th century the fort was destroyed by fire. As there are no signs of the fort being repaired after the fire, it has been concluded that the fire had put an end to further life in the burg. Along with Medvedgrad, Paka is the first late Middle Ages fort that has been archeologically researched, preserved and presented, with a completely different significance.

Key words: Paka, Middle Ages, fort, burg, Middle Ages architecture, Middle Age mobile findings